

УДК 004.738.5:070:027.7(477)

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ПІДТРИМУЮТЬ ІНІЦІАТИВУ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ ДО НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Тетяна
Ярошенко

Віце-президент з інформаційного забезпечення, директор наукової бібліотеки Національного університету "Києво-Могилянська академія", віце-президент Української бібліотечної асоціації, координатор з відкритого доступу Асоціації "Інформатіо-Консорціум", кандидат історичних наук

Структура наукових комунікацій на початку ХХІ століття перебуває на етапі радикальних змін. На еволюцію традиційних видавництв академічних журналів як основи наукової комунікації впливають і економічні, і юридичні, і технічні фактори, але найбільше — бурхливий розвиток Інтернету, який пропонує нові, несумірно продуктивні форми донесення інформації до читача, взаємодії з читачем, ніж паперові видання. Перехід до електронної форми існування для журналів — невідхильний шлях для наукових публікацій. Понад 95 % існуючих світових академічних журналів (з 45 тис. назв колекції STM — наука, техніка, медицина) вже представлені (на додачу до паперових) і в електронних версіях, а понад 2500 (16 — в Україні) — це лише електронні (e-only), які не мають паперової версії взагалі.

Тривалі академічні дискусії про недосконалість існуючої моделі наукової комунікації через передплатні паперові журнали (зростання цін на друковані журнали та неспроможність університетів передплачувати всі необхідні; стаття "чекає" на публікацію від 6 до 12 місяців; поліграфічного тексту часто буває недостатньо для представлення ходу дослідження тощо) та прагнення до створення глобальних онлайн-науківих ресурсів, вільних для доступу, стали причиною "народження" в 2001 році так званої Будапештської Ініціативи відкритого доступу (BOAI)¹. Ініціатива була проголошена 2 грудня 2001 року на конференції, що проходила в Інституті Відкритого Суспільства в Будапешті, звідси і її назва. Конференція розглядала різні шляхи наукової комунікації в епоху Інтернету, зокрема пошуки моделей оперативного та дешевого (безкоштовного для користувачів) розповсюдження наукових знань (через препринти та постпринти наукових

¹ Budapest Open Access Initiative, — Mode of access: <http://www.soros.org/openaccess>.

рецензованих статей, а також інших наукових публікацій, таких, наприклад, як тези дисертацій, матеріали конференцій тощо). Завдяки архівуванню та відкриттю доступу до результатів досліджень, що здійснюють самі науково-дослідницькі та освітні організації, мають зменшитися витрати й одночасно полегшитися доступ до знань для всіх зацікавлених осіб. "Під «відкритим доступом» до цієї літератури ми розуміємо її доступність через публічний Інтернет, що дозволяє будь-якому користувачеві читати, завантажувати, копіювати, розповсюджувати, друкувати, шукати чи через посилання зв'язуватися з повними текстами статей, використовувати їх для індексування, при створенні програмного забезпечення чи будь-яких інших законних цілей без фінансових, юридичних чи технічних бар'єрів, крім тих, що пов'язані з доступом до Інтернету. Єдине обмеження на відтворення та розповсюдження та єдиний аспект, що стосується копірайту, — надання авторам права контролювати цілісність своєї роботи та права на посилання та цитування"².

Отже, Ініціатива проголошує основні принципи використання нових можливостей електронних видань для забезпечення широкого доступу та обміну думками науковців. Відкритий доступ працює за принципом покриття всіх коштів за рахунок автора чи його інституції, і потім безкоштовного доступу всіх бажаючих, на відміну від існуючих моделей через організацію передплати (коли кошти покриваються тим, хто хоче отримати інформацію)³. Ініціатори та прихильники відкритого доступу вважають, що модель надає переваги для всіх зацікавлених сторін: організаціям, що фінансують, — як послуга для суспільства та позитивна віддача від їх інвестицій в дослідження; авторам — оскільки приведе до широкого розповсюдження та впливу їх робіт; читачам — оскільки надасть доступ до всіх першоджерел; видавцям та рецензентам — у більш високій оцінці їхньої праці; бібліотекам дозволить якісно задовольняти різноманітні інформаційні запити користувачів; дослідницьким установам та інституціям — збільшить їх присутність, укріпить репутацію і престиж; невеликим видавництвам чи науковим громадам надасть стратегію для виживання, відповідатиме їх основній сфері діяльності. Цілком доречними є ще й такі аргументи: більшість досліджень фінансується державним коштом, більша частина передплати на періодичні видання для установ (через бібліотеки) теж сплачується державою. Відповідно урядові органи кожної держави не лише мають право, але й зобов'язані втрутитися й вимагати від авторів зробити доступними у відкритому доступі їхні статті, якщо вони виконані на ґрунті дослідження, що фінансується державним коштом. Те саме стосується і університетів, які можуть вимагати того ж від своїх штатних співробітників, якщо дослідження виконане в межах планів закладу, в лабораторіях закладу (навіть у межах гранту чи проекту, що не фінансується державою).

Ініціатива підтримана на рівні державного законодавства чи відповідних рішень наукових громад в окремих країнах. Наприклад, у США передба-

² Budapest Open Access Initiative. — Mode of access: <http://www.soros.org/openaccess>.

³ Suber P. Open access overview: Focusing on open access to peer-reviewed research articles and their preprints / P. Suber // The Free Online Scholarship (FOS) Newsletter (2006). — Mode of access: www.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm.

чений відкритий доступ для статей, опублікованих у межах грантів Національного інституту здоров'я США (National Institutes of Health — NIH): статті, написані за результатами досліджень, підтриманих грантами NIH мають бути обов'язково депоновані в PubMed Central⁴ (PMC) відразу ж після того, як вони прийняті до публікації. Якщо NIH сплачує хоча б частково за публікацію статті, PMC надає відкритий доступ до такої статті негайно, в іншому випадку — через 12 місяців після її публікації в журналі. 33 Нобелівських лауреатів США написали відкритий лист в Конгрес США на підтримку цього плану NIH в 2008 році. Нині PubMed Central — один з найбільших відкритих електронних архівів у царині медичних наук у світі, щомісячне наповнення — до 3 тис. статей, щоденне відвідування — 2 млн користувачів.

Відповідне дослідження Комітету з науки та техніки палати общин парламенту Сполученого Королівства ("Наукові публікації: Безкоштовні для всіх?", 20 липня 2004 р.)⁵ теж констатувало недосконалість існуючої моделі наукових публікацій та рекомендувало всім закладам вищої освіти країни організувати інституційні репозитарії, а дослідникам — депонувати там копії своїх статей; і навіть створити фонд допомоги авторам у сплаті витрат на публікацію статей в журналах відкритого доступу. Звіт комітету також відомий своїми рекомендаціями із самоархівування (self-Archiving): комітет рекомендує виділяти кошти університетам для створення архівів відкритого доступу (OA eprint archives); авторам самоархівувати свої статті протягом місяця після публікації; фінансові комітети зобов'язуються самоархівувати результати профінансованих робіт; британський уряд має виступити на підтримку змін як власне в Сполученому Королівстві, так і на міжнародній арені. Ще один подібний широко відомий проект Сполученого Королівства — позиція щодо відкритого доступу фонду London's Wellcome Trust, який є потужною фінансовою організацією, що підтримує біомедичні дослідження. Wellcome вимагає від дослідників архівувати свої статті протягом шести місяців після публікації. З 1 жовтня 2006 року обов'язкову вимогу щодо відкритого доступу до результатів досліджень запровадили інші британські дослідницькі інституції: The Medical Research Council (MRC), Biotechnology & Biological Sciences Research Council (BBSRC), Economic & Social Research Council (ESRC) and National Environmental Research Council (NERC). Аналогічні проекти перебувають у центрі уваги і в інших країнах: Канаді, Італії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Австралії та ін. Так, наприклад, 18 серпня 2004 року обов'язкове самоархівування рекомендовано Науковою радою Канади з суспільних та гуманітарних наук (SSHRC) та Канадською асоціацією наукових бібліотек (CARL); 11 жовтня 2004 року Робоча група з розробки Шотландської стратегії з наукової інформації опублікувала свою стратегію з відкритого

⁴ PubMed Central: the U.S. National Institutes of Health (NIH) free digital archive of biomedical and life sciences journal literature. — Mode of access: <http://www.pubmedcentral.nih.gov/>.

⁵ Scientific publications: free for all?: tenth report of Session 2003-04 / Great Britain. Parliament. House of Commons. Select Committee on Science and Technology. — London: Stationery Office, 2004.

доступу (набула чинності 14 березня 2005 р.); 5 листопада 2004 року. 32 ректори італійських університетів на зустрічі в Мессіні підписали Мессінську декларацію; в грудні 2004 року відповідну постанову з відкритого доступу підписав Австралійський комітет з інфраструктури дослідницької інформації (Australian Research Information Infrastructure Committee (ARIIC)); у квітні 2005 року Рада з науки Швеції приєднується до ініціативи з тією самою вимогою: результати, отримані в ході досліджень, профінансованих за кошти держави повинні бути доступні для суспільства в стислі терміни через університетські архіви та/чи інші бази даних. У березні 2005 року Дослідницька фундація Німеччини (Deutsche Forschungsgemeinschaft — DFG) оголосила свою політику щодо електронних публікацій, підтримавши ідею відкритого доступу та Berlin Declaration (в розробці якої DFG брала участь). Вимоги обов'язкового розміщення дисертацій чи авторефератів до захисту прийняті в багатьох країнах світу, зокрема, Німеччині, Росії, Молдові.

Ініціативу підтримано і на рівні міжнародних організацій, зокрема, Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) виступила з Декларацією на підтримку доступу до результатів наукових досліджень, профінансованих державою, в якій зазначається: "...Міжнародний обмін даними, інформацією та знаннями — значний внесок у розвиток наукових досліджень та інновацій..., Відкритий доступ підвищить цінність, отриману від інвестицій суспільства у процес отримання даних"⁶. Європейська комісія закликала до відкритого доступу до результатів досліджень, фінансованих державним коштом (Дослідження економічної та технічної еволюції ринку наукових публікацій в Європі, січень 2006 р.)⁷.

Ідею відкритого доступу підтримали провідні міжнародні асоціації науковців, видавців, бібліотекарів, такі як SLA, IFLA, CILIP, SPARC, LIBER, eIFL та ін. Світові самміти з інформаційного суспільства (Женева, Туніс) теж засвідчили важливість відкритого доступу для подальшого глобального розвитку людства.

Асоціація європейських університетів у 2008 році теж підтримала ідею відкритого доступу для сучасних університетів і дала їм такі рекомендації:

- Університети повинні розвивати інституційну політику та стратегію щодо контролю за якістю результатів досліджень (в т. ч. через статті) для ширшого їх розповсюдження, максимізації їх бачення, доступності та наукового впливу.
- Для досягнення цього найкращим є створення інституційного репозитарію (IP) чи участь у спільному (міжуніверситетському) репозитарії... IP мають враховувати кращий світовий досвід (рекомендації DRIVER та подібних проектів), бути сумісними з OAIPMN протоколами, бути інтероперабельними...

⁶ Declaration on access to research data from public funding (30 Jan., 2004) // OECD : Organisation for Economic Cooperation and Development. — Mode of access: http://snhs-plin.barry.edu/Research/OECD_annex_1_declaration_on_access_to_research_data.htm.

⁷ [Study on the Economic and Technical Evolution of the Scientific Publication Markets in Europe]. — Mode of access: <http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/414&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.

- Університетська інституційна політика має вимагати від дослідників самоархівувати їхні наукові публікації.
- Університети повинні включати питання захисту авторських прав до своєї системи управління (Intellectual property rights (IPR) management). Обов'язок університету — інформувати дослідників про прозору та зрозумілу систему копірайтів...⁸

120 університетів в 27 країнах вже святкували День відкритого доступу в 2008 році, а в жовтні 2009 року відбудеться перший Міжнародний тиждень відкритого доступу⁹, ініційований SPARC (Коаліцією наукових публікацій та ресурсів) та PLoS (Науковою публічною бібліотекою), до якого, сподіваємось, приєднаються і українські університети: проведуть відповідні презентації, ухвалять власну політику щодо відкритого доступу, створять нові репозитарії, відкриють в Інтернеті свої журнали тощо.

Отже, відкритий доступ забезпечується двома шляхами:

- Золотий — через журнали відкритого доступу.
- Зелений — через архіви (чи репозитарії) відкритого доступу.

Архіви/репозитарії відкритого доступу створюються через депонування та самоархівування вченими своїх праць у відкритих електронних архівах (інституційних та/чи тематичних репозитаріях), сумісних зі стандартами Open Archives Initiative¹⁰. Такі архіви безкоштовно й безперешкодно пропонують свої ресурси широкому загалу: це можуть бути як нерецenzовані недруковані матеріали (препринти), так і рецензовані надруковані постпринти, а також дисертації, звіти, матеріали конференцій та інша т. зв. "сіра" література, а також будь-які зображення, мультимедійні матеріали, презентації, аудіо- та відеофайли, комп'ютерні програми, веб-сторінки, learning objects та ін. (обмежень у форматах цифрових матеріалів практично не існує). Архіви можуть належати організаціям (університетам, лабораторіям тощо) або стосуватися певних дисциплін (фізика, економіка тощо). Автори мають право архівувати свої недруковані матеріали без будь-яких дозволів, а щодо постпринтів, то більшість журналів уже дозволяє авторам архівувати їхні надруковані статті. Перевірити політику 600 видавців світових академічних журналів можна за проектом SHERPA/RoMEO". Якщо архіви підтримують протокол обміну метаданими Ініціативи відкритих архівів (Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting — OAI-PMH), то вони сумісні з іншими ресурсами і користувачі можуть знайти матеріали таких архівів, навіть не знаючи про їх існування, розташування і зміст. Нині існує безкоштовне програмне забезпечення із відкритим кодом для створення й підтримки таких OAI-сумісних архівів, яке

⁸ Statement from the EUA Working Group on Open Access / EUA : European University Association. — Mode of access: http://www.eua.be/fileadmin/user_upload/files/newsletter/EUA_WG_open_access.pdf.

⁹ Відкритий доступ до інформації : Тиждень Відкритого доступу в 2009 році відбудеться 19—23 жовтня! / Громадська організація "Інформатіо-Консорціум". — Режим доступу: http://www.informatio.org.ua/HTML/UKR/openaccess_ukr.html.

¹⁰ Open Archives Initiative OAI. — Mode of access: WWW.URL: www.openarchives.org.

¹¹ Sherpa RoMEO : Publisher copyright policies & self-archiving / University of Nottingham. — Mode of access : <http://www.sherpa.ac.uk/romeo/>.

активно застосовується у світі, найбільш популярні *Dspace*, *E-print*, *Fedora*, *Digital Commons*, *Greenstone*, *BEPress*, *Wildfire* та ін.

Ініціатива набула досить широкого розповсюдження. В 2009 році у світі нараховується вже понад 1300 відкритих архівів в 41 країні світу за даними Директорії репозитаріїв відкритого доступу¹², чи Реєстром репозитаріїв відкритого доступу¹³, чи за пан'європейською мережею цифрових репозитаріїв DRIVER¹⁴ із більш ніж 20 млн одиниць інформації: статті, препринти, магістерські та докторські дисертації, навчальні матеріали, архівні та музейні об'єкти тощо. Презентаційну мапу репозитаріїв у світі можна також знайти за адресою <http://maps.repository66.org>. Такі наукові цифрові колекції дають змогу оперативно працювати з різним цифровим контентом, швидко готувати онлайнві навчальні матеріали, електронні часописи і книги. Серед лідерів у створенні інституційних репозитаріїв — США, Німеччина, Нідерланди, Австралія, Норвегія, де репозитарії є майже в усіх університетах.

Які ж основні переваги розміщення публікацій у відкритому доступі, особливо для університетів?

По-перше, це унаочнює дослідження університету і збільшує цитування його учених, що впливає на рейтинг і університету, і вченого. За даними Грега Шварца щодо *Astrophysical Journal*, 72 % статей, які друкуються у відкритому інтернет-доступі (переважно у фізичному архіві ArXiv), цитуються вдвічі більше від решти статей, що друкуються тільки у режимі передплати часопису. Пітер Субер на підставі звіту найбільшого видавця наукових часописів Reed Elsevier підрахував, що середня кількість "завантажень" статей у ScienceDirect за останній рік становить 28, тоді як у випадку часопису відкритого доступу BioMedCentral ця кількість сягає 2500! Отже статті, надруковані у режимі відкритого доступу, використовуються у 89 разів частіше у біомедичних дисциплінах та у 35 разів частіше у фізичних¹⁵. Серед інших переваг відкритих архівів — широкий і вимірюваний доступ читачів, легкість пошуку потрібних текстів, потужна читацька аудиторія, інтеграція до глобальних наукових баз даних, зменшення наукової ізоляції та нові можливості для спільних наукових проєктів. Для університетів слід вказати на такі переваги електронного архіву:

— накопичення, збереження, розповсюдження та забезпечення довго тривалого, постійного та надійного доступу до наукових досліджень учених, співробітників та студентів університету;

— забезпечення середовища, яке дозволить легко розміщувати результати наукових досліджень в електронній формі в надійний та добре організований архів;

¹² The Directory of Open Access Repositories — OpenDOAR / University of Nottingham, UK. — Mode of access : <http://www.opendoar.org>.

¹³ Registry of Open Access Repositories (ROAR) / Tim Brody ; University Southampton, UK. — Mode of access : <http://archives.eprints.org/>.

¹⁴ DRIVER: Networking European Scientific Repositories / driver—Digital Repository Infrastructure Vision for European Research. — Mode of access : <http://www.driver-repository.eu/>.

¹⁵ Кучма І. Право першої ночі? Відкритий доступ [Текст] / Ірина Кучма // Дзеркало тижня. — 2004. — № 11. — 20—26 берез. — С. 16 ; Кучма І. Право першої ночі? Відкритий доступ / Ірина Кучма. — Режим доступу : <http://zn.kiev.ua/3000/3100/45910/>.

— забезпечення вільного доступу до наукових матеріалів; їх архівування та збереження (як фізичного збереження е-публікацій, так і стабільності е-ідентифікаторів) та гарантія незмінності е-публікацій.

Серед інших переваг: репозитарій презентує університет для зацікавлених осіб — потенційних працівників, майбутніх студентів та ін.; надає простір для розробки проектів та для співпраці; надає можливість здійснювати міждисциплінарний підхід у дослідженнях та заохочує його використання; підтримує розвиток дистанційного навчання та розміщення електронних матеріалів до курсів тощо.

Ось, наприклад, цілі інституційного репозитарію Мічиганського технологічного інституту, представлені у вигляді трьох S (Save, Share, Search), з якими бібліотека цього відомого університету звертається до дослідників:

- SAVE (збереження): зберігайте вашу роботу (статтю, дані, навчальні матеріали, зображення тощо) в організованому, структурованому і добре захищеному архіві та дозвольте бібліотеці управляти цими ресурсами (вам немає необхідності створювати власний веб-сервер);
- SHARE (розповсюдження) — ви отримаєте надзвичайно швидке розповсюдження вашої праці у світі.
- SEARCH (пошук) — ви отримаєте гарантовано високі індексування вашої праці в Google та будь-яких інших пошукових системах.

Отже, інституційний репозитарій університету сприяє зростанню авторитету, престижу в науковому світі, а отже й рейтингу університету, про що свідчать численні дослідження, зокрема статистичні дані Webometrics Ranking of World Universities¹⁶.

Серед перших проектів вільного поширення наукової інформації — знаменитий електронний архів arXiv — "e-print" сервер електронних публікацій з фізичних дисциплін, створений Паулем Гінспаргом ще в 1991 році (Національна лабораторія Лос-Аламос, США)¹⁷. Публікації архівуються на цьому сервері власне дослідниками і безкоштовно доступні для всіх охочих. В 2009 році на цьому сервері зберігаються понад 500 тис. електронних публікацій в галузі фізики, математики, комп'ютерних наук та біології. Щомісяця до архіву додаються понад 4000 нових статей. Якщо умовно припустити, що в середньому щомісячний науковий журнал публікує 10—15 статей, то поповнення arXiv тотожне передплаті 300-400 назв журналів!

Серед відомих нині проектів відкритих тематичних архівів також Мережева цифрова бібліотека дисертацій (ETD) Університету Гумбольда (Німеччина)¹⁸, однак тут слід зазначити, що в Німеччині кожна докторська дисертація має бути обов'язково опублікована до захисту; інші проекти — California Digital Library, Boston College, Southampton University, MIT's

¹⁶ Top Universities expanded to 6000 / Webometrics Ranking of World Universities. — Mode of access : <http://www.webometrics.info>.

¹⁷ arXiv.org : Open access to 540,549 e-prints in Physics, Mathematics, Computer Science, Quantitative Biology, Quantitative Finance and Statistics / Cornell University Library. — Mode of access : www.arXiv.org.

¹⁸ edoc-Server : Dokumenten und Publikationsserver : [Мережева цифрова бібліотека дисертацій (ETD) Університету Гумбольда (Німеччина)] / Humboldt-UniversiUt. — Mode of access : <http://edoc.hu-berlin.de/>.

Dspace, Cogprints з когнітивних наук (<http://cogprints.ecs.soton.ac.uk>), CiteSeer з комп'ютерних наук (<http://citeseer.ist.psi.edu>), Архів з економіки RePEc (<http://repec.org>), E-LIS — з бібліотечно-інформаційних наук (<http://eprints.rclis.org/>) та ін.

Журнали відкритого доступу — електронні журнали, які вільно і безкоштовно доступні користувачам. Вони так само здійснюють експертну оцінку текстів (незалежне рецензування), але публікують затверджені матеріали у безперешкодному доступі. Авторитет таких журналів ніяк не нижчий за друковані чи платні електронні журнали, а часто й навпаки. Наприклад, відкритий журнал *PLOS Biology* має імпаکت-фактор 13,5 (!); *PLOS Medicine* — 12,6; інший приклад — відкритий *The Journal of Medical Research* (імпакт-фактор 3,0) — журнал № 2 серед 20 найавторитетніших у світі медичної інформації тощо. Видатки на такі журнали складаються з вартості рецензування, підготовки рукописів і простору на сервері. Журнали відкритого доступу сплачують свої видатки так само як теле- і радіокомпанії — платить той, хто зацікавлений у поширенні інформації, тоді як доступ до неї безкоштовний для кожного за наявності належного обладнання. На практиці це означає, що журнали отримують субсидії від університетів чи наукових товариств, або що редакції журналів встановлюють внески за обробку затверджених до публікації статей для авторів чи спонсорів (роботодавця, організації, яка фінансує дослідження та ін.). Обсяг таких внесків у світовій практиці є досить гнучким. Існують організації та консорціуми, які надають знижки для таких внесків. Або ж якщо науково-освітня організація планує впродовж року публікувати тексти співробітників у журналі відкритого доступу, то внесок сплачує вона, а не автори.

На Першій конференції з наукової комунікації (Nordic Conference on Scholarly Communication), що відбулася в Лунді/Копенгагені в жовтні 2002 року, було проголошено створення відповідного Довідника журналів відкритого доступу Університетом Лунд (Швеція). Ініціативу підтримав Інститут Відкритого Суспільства (Будапешт) та Асоціація SPARC¹⁹. У червні 2009 року в довіднику вже зареєстровано 4184 назв журналів! Йдеться про фахові електронні наукові часописи відкритого доступу з різних галузей знань, безкоштовні для користувача, без будь-яких обмежень доступу.

Зрозуміло, найбільш прихильно поставилися до ідеї створення журналів відкритого доступу не комерційні видавництва, а наукові товариства. Наприклад, однією з перших відкрила 11 своїх журналів у вільному доступі Індійська академія наук, також свої журнали у відкриті частково переводять такі наукові товариства, як Proceedings of the National Academies of Science (PNAS), Company of Biologists, American Physiological Society, Florida Entomological Society, Entomological Society of America, American Society of Limnology and Oceanography та ін. Але й комерційні видавництва змушені експериментувати з новою моделлю наукової комунікації, навіть

¹⁹ DOAJ — Directory of Open Access Journals / Lund University Libraries. — Mode of access : www.doaj.org.

найпотужніші світові наукові видавництва (наприклад, проекти *Wiley-Blackwell Online Open* (121 назва журналів), *Springer Open Choice* (222), *Taylor & Francis iOpenAccess* (59), *Elsevier Sponsored Documents* (144) та ін.). Не можна не згадати й про найбільше в світі видавництво журналів відкритого доступу — британський *BioMed Central*²⁰ — піонера серед подібних проєктів, який пропонує безкоштовно для користувачів 199 назв авторитетних реферованих журналів, серед яких *Journal of Biology*, *BMC Bioinformatics*, *Malaria Journal*, *Molecular Cancer*, *BMC Biochemistry*, *Journal of Negative Results in BioMedicine* та ін. *BioMed Central* також пропонує хостінг для інших репозитаріїв.

Слід відзначити прогресивні рішення України в царині представлення здобутків української науки світовій мережевій інтелектуальній громаді. У грудні 2005 року Верховна Рада України ухвалила постанову "Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні, у якій відкритий доступ названий одним із пріоритетів розвитку інформаційного суспільства в Україні, і яка передбачає "забезпечення відкритого безкоштовного Інтернет-доступу до... ресурсів, створених за рахунок коштів Державного бюджету України"²¹.

Першою на виклики часу відгукнулася ВАК, в 2005 році ухвалений відповідний наказ "Про затвердження Порядку внесення електронних наукових фахових видань до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт". І вже 15 електронних наукових фахових видань пройшли цей шлях і зареєстровані ВАК, з них 11 — університетські (академічні) видання. В 2008 році ВАК України приймає дуже прогресивне рішення, яке фактично знімає бар'єри до української наукової періодики: наказ від 07.07.2008 № 436/311 "Про затвердження Порядку передавання електронних копій друкованих наукових фахових видань на зберігання до Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського", з метою забезпечення збереження видань та **їх надання в загальний доступ в режимі on-line (Інтернет)** (Виділення наше. — Т.Я.). І от вже маємо понад 500 назв журналів в електронному вигляді на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського²² (ретроспектива, як правило, за два останні роки, але, сподіваємось на створення глибших архівів). Побажання до цього проєкту — забезпечити постатейний пошук та метадані до статей, що, очевидно, доведеться робити в майбутньому.

Хотілось би вірити, що українські учені вітатимуть ініціативу відкритого доступу, оскільки переваги швидкого розповсюдження наукової інформації у вільному доступі очевидні, а про інтернет-активність як обов'язок вчено-

²⁰ BioMed Central : The Open Access Publisher / BioMed Central Ltd. — Mode of access : www.biomedcentral.com.

²¹ Про рекомендації парламентських слухань а питань розвитку інформаційного суспільства в Україні [Текст] : Постанова Верховної Ради України від 01.12.2005 № 3175-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 15. — С. 604.

²² Наукова періодика України (журнали та збірники наукових праць) / Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/>.

го свідчать численні праці²³. Дійсно, такі публікації максимізують видимість, доступ до результатів та ефективність роботи ученого, збільшують цитованість його робіт, а отже підвищують імпаکت-фактор та рейтинг ученого в світі (в усьому світі саме це — найважливіший показник).

В Довіднику журналів відкритого доступу (DOAJ) вже є 15 українських журналів (на початок 2009 р.), і 12 зареєстрованих в міжнародних гарвестерах інституційних репозитаріїв: Львівського національного університету, Національного університету "Києво-Могилянська академія" (eKMAIR), Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Харківської національної академії міського господарства, Тернопільського технічного університету імені Пулюя, Українського Католицького університету, Інституту біології південних морів НАНУ, Інституту програмних систем НАНУ, Житомирського державного університету імені Івана Франка та ін. Відповідні пілотні проекти створення таких архівів є в Чернівецькому та Харківському національних університетах, Донецькому технічному університеті та ін. Вже працює й перший український ОАІ гарвестер (<http://oai.org.ua/>), який індексує метадані з різних архівів і забезпечує глобальний пошук. Цей ресурс розроблений та впроваджений Житомирським державним університетом імені Івана Франка в рамках виконання проекту "Електронна бібліотека вищого закладу освіти, інтегрована в європейські освітньо-наукові бібліотечні системи", результати виконаної за договором науково-технічної роботи є власністю Міністерства освіти і науки України. В гарвестері станом на 1 червня 2009 року 15 144 документи від 9 архівів України.

Модель відкритого доступу в цілому видається найліпшою у справі організації вітчизняних наукових інформаційних ресурсів, зокрема публікацій вітчизняних університетських громад. У цій царині важливе місце мають зайняти університетські бібліотеки, які набувають нової видавничої функції в епоху інформаційного суспільства, власне стають на чолі сучасної системи організації і публікації результатів досліджень для співробітників науково-освітніх організацій, студентів і дослідників, яка гарантує доступ, прозорість і швидкість. Для цього є передумови, адже саме університетські бібліотеки створюють дистанційне середовище для студентів; популяризують якісні дослідження і навчальні курси в університетах; забезпечують для читачів доступ до літератури; зберігають результати досліджень і задовольняють інформаційні потреби читачів; забезпечують престиж університетів як науково-освітніх організацій; надають для широкої громадськості інформацію про сучасні дослідження й освіту. Бібліотеки також можуть забезпечити оперативну роботу з цифровим змістом, швидке підготування онлайн-навчальних матеріалів, електронних часописів і книжок; широкий і вимірюваний доступ читачів; легкість пошуку потрібних текстів; потужну читацьку аудиторію; інтеграцію до глобальних наукових баз даних; зменшення наукової ізоляції; нові можливості для спільних наукових проектів тощо. Важливим тут є об'єднання зусиль різних бібліотек.

²³ Наприклад, *Горбунов-Посадов М.М.* Інтернет-активність як обов'язок ученого [Текст] / М.М. Горбунов-Посадов // *Морфологія*. — 2008. — Т. II, № 3. — С 84—88; Режим доступу : http://www.morphology.dp.ua/_pub/MORPHO-2008-02-03/08gmmyou.pdi.

Проект "Електронна бібліотека України: Створення центрів знань Е університетах України", який розпочато в січні 2009 року за підтримки USAID (див. <http://elib.ukma.kiev.ua/>), теж передбачає створення відкритих електронних архівів та журналів відкритого доступу в університетах України.

Тож університетські бібліотеки України впевнені, що модель відкритого доступу до наукової інформації не лише трансформує уявлення про розвиток наукової комунікації в цілому, забезпечуючи нові якісні можливості, але й стане у реальній нагоді академічній спільноті України.

19—21 травня 2009 року, згідно з планом заходів МОН України, на базі Севастопольського національного технічного університету науковою бібліотекою імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка було проведено щорічну міжнародну науково-практичну конференцію на тему "Діяльність бібліотек вищих навчальних закладів у світлі модернізації вищої освіти". У роботі конференції взяли участь понад 190 осіб — керівники та фахівці університетських бібліотек з різних регіонів України, представники провідних видавництв, установ, фірм та організацій України, Польщі, США, які співпрацюють з бібліотеками. Учасники ухвалили звернення до наукової спільноти України із закликом про підтримку ініціативи відкритого доступу до знань (повний текст наводиться нижче). Ми закликаємо академічну громаду України підтримати цю ініціативу, яка, впевнені, сприятиме входженню нашої країни до світової інтелектуальної спільноти та формуванню суспільства знань.

© Т. Ярошенко, 2009

Додаток

Університетські бібліотеки України підтримують відкритий доступ до знань!

Заява Міжнародної науково-практичної конференції ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У СВІТЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Вільний безкоштовний публічний доступ до наукової інформації — важлива складова наукових досліджень у сучасному глобальному світі, запорука подальшого розвитку науки, освіти та суспільства, інтеграції світової академічної спільноти. Університетські бібліотеки України за своєю місією теж є важливими ланками підтримки науки й освіти та сприяння академічному розвитку та суспільному поступу. Зважаючи на рекомендації Асоціації європейських університетів щодо відкритого доступу (2008), відповідні рекомендації міжнародних асоціацій IFLA, SPARC, LIBER, EiFL та ін., а також відповідно до постанови Верховної Ради України "Про Рекомен-

дації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні" (2006) про забезпечення відкритого безкоштовного інтернет-доступу до ресурсів, створених за рахунок коштів державного бюджету України, ми **підтримуємо Ініціативу відкритого доступу** до знань через розвиток відкритих електронних архівів (інституційних репозитаріїв) та відкритих електронних журналів українських університетів.

Конференція університетських бібліотек України звертається про підтримку нової академічної комунікації до зацікавлених осіб в усіх галузях.

До Уряду

Підтримати ініціативу забезпечення відкритого доступу до наукової інформації, в т. ч. обов'язкового безперешкодного та безкоштовного доступу до результатів досліджень, створених за рахунок коштів державного бюджету України; підтримати політику просування відкритого доступу для інших дослідницьких даних та культурної спадщини країни.

До дослідників

Підтримати ініціативу відкритого доступу до результатів досліджень через розміщення (самоархівування) своїх статей, звітів, дисертацій, навчальних та методичних матеріалів тощо в університетських репозитаріях та публікації в журналах відкритого доступу. При цьому дослідники завжди зберігатимуть свої авторські права на свої роботи.

Університети і дослідницькі установи повинні

Розвивати власні інституційні політики і стратегії щодо вільного доступу до повних текстів відрецензованих наукових результатів учених університету та можливість доступу до них, пошуку та використання будь-якими потенційними користувачами через Інтернет для підвищення наукової, соціальної та економічної значимості наукових досліджень. Створювати, розвивати з цією метою інституційні репозитарії та журнали відкритого доступу. Сприяти вільному використанню такої інформації для досліджень, навчання тощо.

До видавництв академічних журналів

Ставитися з розумінням до прав автора та не перешкоджати ініціативі учених щодо розміщення у вільному доступі своїх постпринтів. Вимагати лише тих прав, що необхідні для публікації. Скасувати чи скоротити періоди ембарго. Забезпечувати друкованими версіями статей інститутські репозитарії.

Університетські бібліотеки повинні

Популяризувати відкритий доступ до інформації серед університетської громади, факультетів та окремих дослідників. Ініціювати створення та розвиток інституційних репозитаріїв як джерела забезпечення вільного доступу до наукових матеріалів університету та сприяння підвищенню престижу університету; забезпечення архівування та збереження наукових публікацій, гарантію їх незмінності. Репозитарії мають враховувати найкращий досвід (відповідно до рекомендацій DRIVER та подібних світових проєктів), бути сумісними з OAIPMH протоколами, інтероперабельними для забезпечення найкращого глобального пошуку.

Севастополь, Україна 21
травня 2009 р.